

НЕОЛОГІЗАЦІЯ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVII СТОЛІТТЯ

Грицина Світлана Вікторівна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено комплексний аналіз основних процесів неологізації в староукраїнській літературній мові XVII ст., зумовлених екстралінгвальними чинниками, деталізується барокова неологія як один із виявів естетизації слова.

Ключові слова: староукраїнська літературна мова XVII ст., неологізм, неологізація, індивідуально-авторська неологія, запозичення, бароко.

Неологізми завжди перебували в центрі лінгвістичної уваги. Зокрема, словотвірну будову неологізмів різних частин мови досліджували В. Ковальов [Ковальов, 1983], Н. Клименко [Клименко, 2002]; вивченню семантико-стилістичного потенціалу нових слів присвячені праці І. Білодіда [Білодід, 1973], О. Пономаріва [Пономарів, 2000]. Одним із найбільш відкритих для фіксації неологізмів є стиль засобів масової інформації, аналізу нових слів у якому присвячені дослідження Н. Колесникової [Колесникова, 2002], О. Стишова [Стишов, 2003]. Індивідуально-авторські неологізми є одним із мовознавчих зацікавлень Ж. Колоїз [Колоїз, 2007]. Лінгвістичний статус неологізмів у художніх текстах був предметом дослідження А. Калетнік [Калетнік, 2008].

Передусім дослідники опрацьовували лексичний матеріал здебільшого сучасної української літературної мови. Разом із тим, процеси неологізації в староукраїнській літературній мові періоду бароко не були предметом спеціальної лінгвістичної розвідки.

Лінгвістичний аналіз барокової неологізації спирається на дослідження з історичної лексикології та лексикографії (Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Р. Керста, О. Кровицька, Н. Осташ, Р. Гринько). Окремої уваги заслуговують праці Л. Полюги "Українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст.", В. Німчука "Лексика давньоруського побуту", М. Худаша "Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст." та інші.

Актуальність дослідження полягає в комплексному аналізові основних процесів неологізації, що характеризують період українського бароко, зокрема загальномовних та індивідуально-авторських неологізмів, зумовлених лінгвістичними та соціокультурними умовами XVII ст.

Метою статті є висвітлення того, яким чином історичні реконструкції характеризують процеси неологізації в староукраїнській літературній мові XVII ст., а також визначення сукупності соціальних і культурних чинників, авторських інтенцій творення нових слів в умовах українського бароко.

Для реалізації визначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: проаналізувати нові слова в бароковій естетиці на матеріалі текстів XVII ст., виявити загальномовні та індивідуально-авторські новотвори, окреслити лінгвістичні та соціальні умови доби бароко для комплексного вивчення міжкультурних контактів, що засвідчить більш чітку картину неологічних тенденцій XVII ст.

Джерельна база дослідження представлена текстами різних жанрів і стилів, передусім художнього та почасти полемічного, в яких найбільшою мірою виявляється барокова естетика. Значення слів та їх походження уточнювалися за сучасними історичними словниками (староукраїнської мови XIV–XV ст., української мови XVI – першої половини XVII ст., старобілоруської мови, старопольської мови, етимологічний словник української мови), а також за тогочасними історичними словниками Л. Зизанія та П. Беринди.

Об'єктом дослідження є новотвори в староукраїнській літературній мові XVII ст., **предметом** – процес творення нових слів в староукраїнській літературній мові XVII ст.

Статичність не може бути ознакою жодної живої мови, адже лексика, за словами В. М. Русанівського, нагадує живий організм, в якому народжуються нові й відмирають старі клітини, їх життєдіяльність підтримується введенням корисних речовин ззовні, відбувається постійний процес взаємообміну між усіма його частинами [Русанівський 1974, 46]. Ця цитата досить влучно характеризує неологізми, які виконують функцію "живлення" лексичної системи мови. Варто зауважити, що надмірне використання нових слів може призвести до засмічення мови і втрати її самобутності та національного колориту.

В сучасній українській мові неологізми поділяють на загальномовні та індивідуально-авторські, поява яких зумовлена різними причинами: необхідність дати назву новим реаліям; авторська рефлексія, що породжує нову образність і вторинні смисли.

Щодо процесів неологізації в XVII ст., можна виділити два аналогічні сучасній українській мові напрями, проте для їх визначення важливими є насамперед історичні реконструкції, що дають змогу з'ясувати особливі соціальні та культурні умови, актуальні саме для XVII ст.

Яскравим способом творення нових слів у староукраїнській мові XVII ст. є індивідуально-авторська неологія, що відображає неповторну свідомість барокового автора, в якій поєдналися християнське та античне світовідчуття й світобачення, що спричинилося до переосмислення значень, появи нових смислів, які відображають барокову естетику, культурно-історичні особливості цього періоду та індивідуально-авторські трансформації.

Враховуючи барокову специфіку прикрашання та урізноманітнювання навколишнього реального та художнього світу яскравими метафоричними фарбами, автори XVII ст. намагалися відтворювати власне сприйняття дійсності відповідною курйозною лексикою, яка була б цікавою не лише семантично, а й стилістично.

За словами Д. Чижевського, XVII ст. характеризується поєднанням надзвичайної сміливості нових думок та устремлінь з тяжінням до традиції, "унутрішня суперечливість – одна з найхарактерніших ознак стилю бароко. У ньому складно поєднані поганські та християнські, середньовічні й ренесансні елементи" [Чижевський 2003, 22].

Цьому значною мірою сприяли екстралінгвальні чинники розвитку українських земель XVII ст., адже соціокультурні умови визначають творення неологізмів будь-якого періоду в історії літературної мови.

Першим "ковачем слів" в українській мові Іван Франко вважав І. Вишенського. Часто цього полеміста називають першим представником бароко, тому його тексти репрезентують характерний для досліджуваного періоду процес неологізації. Полемізуючи з опонентами, він продуктивно творив okazіonalіzmi.

За нашими спостереженнями, у своїх текстах автор використовує градацію однотипних форм (іменників) із повтором другого елемента *-їд*: *"ще ти кровоїд, м'ясоїд, волоїд, худобоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, ситоїд, ласоїд, маслоїд, пирогаїд"* (ІВ, 51), *-спал*: *"ще ти периноспал, м'якоспал, подушкоспал"* (ІВ, 51), *-любєць*: *"ще ти перцьолюбєць, шафранолюбєць, імбиролюбєць, гвозди-колюбєць, тминолюбєць, цукролюбєць та іншої бридні гірко- і солодко-любєць"* (ІВ, 51). Серед них можна виділити такі, в яких дублюється друга частина *-любєць*, *-носець* у композиті: *"єпископ має бути ... не сріблолюбєць"* (ІВ, 89), *"задовольнивши золотолюбців..."* (ІВ, 90), *"зараз-таки пізнав учителя фантазій ваших милостей, світолюбця"* (ІВ, 71), *"потім з дароносцем разом нагло згине і щезне"* (ІВ, 26), *"даси мені, дияволе, бути папою, кардиналом ... чи якимось іншим іменоносцем духовного стану"* (ІВ, 26).

Крім того, бароковий автор також практикує повтор першого сегмента: *"ще ти гортанобішеник, ще ти гортанограч, ще ти гортаномудрець, ще ти дитина, ще ти маля"* (ІВ, 51). Використовуючи сполучення частки *ще* та вказівного займенника *ти*, до того ж, вживаючи їх неодноразово, І. Вишенський посилює докір опонентові: *"ще ти тілоугодник, ще ти тілолюбитель, ще ти кровопразнител"*. Очевидно, з функціонального погляду творення нових слів було зумовлено визначенням характеристики "відступників" від православної віри, за формулюванням І. Вишенського, а також бажанням вплинути на читача, що розширювало арсенал барокової образності.

Із функціонального погляду композити І. Вишенського співвідносяться переважно з підрядною сполукою слів. Смислові відношення між компонентами можна означити як об'єктні (їх найбільше): *золотолюбєць, сріблолюбєць (срібнолюбєць), іменоносець, духоглядець, козогласно, ісусогудник, кровоїд, волоїд, звіроїд, периноспал, м'якоспал, перцьолюбєць, гортанобішеник, світолюбєць, світоненависник, танцевідець та ін.*, атрибутивні: *гологоловець, біднорозкішник, скверноначальник, звіролюбність* та адвербіальні: *єдиномудро, гіркодорогий, огуднобрехливий*. Також трапляються неологізми, утворені суфіксальним способом (*черевичище, гнилизна, скриниська*), префіксально-суфіксальним (*осмішник*).

Із наведених прикладів можна зробити висновок, що новотвори І. Вишенського – це, в основному, композити, які в стилістичному плані надавали авторському стилю барокового колориту. Основу їх становлять іменники та прикметники, меншою мірою зустрічаються інші частини мови. Граматично композити співвідносні переважно з підрядним способом зв'язку.

Творення неологізмів у панегіриках, наприклад, "Євхаристиріоні", присвяченому Петру Могилі, частіше відбувається за іншим принципом. Показовим є те, що автор твору використовує античні образи та символи, накладаючи їх на слов'янський ґрунт, поєднання яких утворює нові значення, відображаючи специфіку доби.

Софроній Почаський, створюючи бароковий текст, надає інших функцій античним образам, що засвідчує перебування автора в рамках канону. Образи античних божеств та міфічних істот вживаються здебільшого в переносному значенні. Так, Києво-Могилянський колегіум автор порівнює з Парнасом: *"Фундаторе побожний, цних наук патроне, ... Твой Парнас літоралі вдячній видаєт"* (УЛ, 250), *"...згола на здуміванне Мінерві. Умислила прето, наш добродію, гору тобі виставити. Гору, мовлю, Парнасу і Гелікону"* (УЛ, 241), а також з Фебовим палацом: *"Кгде ясный палац Фебов, розний в будуванню"* (УЛ, 246); відповідно Петра Могили – з Фебом (Аполлоном), що повсякчас перебуває з Геліконідами (музами): *"В особі твоїй світлой, ... Вітаю кроля, вижу тріумф презацнійший. Юж Геліконід з Фебом розкішним ховати Не позволяю..."* (УЛ, 243). З'ясовуємо також несподіване поєднання античного та християнського: *"Кролевая наук Мінерва православно-кафолическая"* (УЛ, 240), *"оттоманським цербером"* (УЛ, 241), *"Приступи, Геліконе, дай честь, познай пана, Опустивши жовнірство, привітай гетьмана"* (УЛ, 243), *"Пречеснійший наш отче, Прометейом званий"* (УЛ, 244), *"Дай покой, Клію, прошлим в дільності поганом, Христов живот описуй, іди юж за паном"* (УЛ, 251). Відомо, що для барокових текстів також характерний образ саду, який є досить частотним у тексті панегірика: *"Музика – сад утіхи, жродло мислій вдячних"* (УЛ, 245), який набуває вторинних смислів, поєднуючись з українськими реаліями XVII ст.: *"Фебе, ... Завітай до Печерських садов цнотородних І до країв Російських, в науку голодних"* (УЛ, 254).

Загальномовні неологізми XVII ст. черпалися українськими книжниками здебільшого з польської та латинської мов.

Запозичення з польської мови активізувалися внаслідок сукупності обставин, зокрема обговорення питань віри. Ще з 80-х рр. XVI ст. актуалізується полемічна література, спрямована на захист православ'я. Найвидатніші полемісти (Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Захарія Копистенський, Стефан і Лаврентій Зизанії) добре володіли **польською** мовою, яка в XVI – XVII ст. на українських землях була державною та "відігравала роль літературної мови" [Хижняк, Маньківський 2003, 71]. Також відомо, що засвоєння полонізмів відбувалося завдяки активним перекладам українськими книжниками польських текстів.

Відомо, що полонізми входили в староукраїнську мову ще до XVII ст., до того ж, на думку деяких дослідників, бароко "прийшло" на Україну саме з Польщі, що сприяло запозиченню не лише культурної традиції, а й нових слів. Для прикладу наведемо декілька з них, що були зафіксовані в барокових текстах та перевірені за словниками: **вилготность** ж. (стп. wilgotność) волога: *"пало нас ~~вн~~а... на камени, и на м~~в~~сца(х) неплодны(х), гдє дла недостаткоу вилготности и мокрости зсохло"* (СлУМ, 4, 57); **єдночитиса** дієсл. недок. (стп. jednoczyć się) єднатися, поєднуватися: *"... зъ Богомъ єдночитися мешкати въ святыхъ Его приказаняхъ"* (СлУМ, 9, 83); **жарливість** ж. (стп. żarliwość) вірність, щирість: *"той ... того Царя вzbдиль жарливість..."* (СлУМ, 9, 127); **вправитиса** дієсл. док. (стп. wprawić się) навчитися: *"И самъ жебса вправиль, И дрѣхихъ наставиль"* (СлУМ, 4, 258); **єднохода** ж.

(стп. *jednochoda, jednohód*) однохідь: *"недармо славный... Політі(к)..., в' Книзѣ по(д) именемъ Мачѣзского выданой, ѡзыкъ Латінскі(й), оученои Конскои єдноходы: а Грецкій до прирощенои равнає(т)"* (СлУМ, 9, 83); *вздумѣванє* с. (стп. *zduwienie*) здивування, подив: *"...Православного Дѣховенства, тѡ(ж)ки(м) вѣдѣмѣва(н)ємъ сѣтъ ѡтѡчоныє"* (СлУМ, 4, 21).

У більшості випадків польська мова слугувала посередником для засвоєння латинських слів. Це лексика пов'язана з католицькими церковними ритуалами: *алба* ж. (стп. *alba*, лат. *alba*) (білий довгий одяг, який католицькі священники одягають під ризу) алба: *"тамже при томже костеле на розных мѣстахъ ... орнаты, капы... ручники, албы, дзвоны, дзвоньки... позакопывал и поховал"* (СлУМ, 1, 89), слова, які часто використовувались в контексті судочинства: *бенедикция* ж. (стп. *benedykcya*, лат. *benedictio*) дозвіл, згода: *"од которого [старосты] бенедикцию на реч нижей менованую отрывавши..."* (СлУМ, 2, 73); назви елементів одягу: *вельюмъ* ч. (стп. *welum*, лат. *velum*) серпанок: *"Сибил(л)а еретьтрѣа... ходила в' мнишо(м) ѡдѣанію и вельюмъ на головѣ носила"* (СлУМ, 3, 225), сполучники: *алеть* спол. (стп. *alić*) (протиставний) але, однак: *"тепє(р)... веселишьсѡ, тепє(р) та(н)цоуєш, по годинѣ по дни, але(т) плачешъ, але лѡментуєшъ"* (СлУМ, 1, 97); *алиась* спол. (стп. *alias*, лат. *alias*) або, тобто: *"доперож казалъ передние двери до церкви з притвору, алиась бабинъца, выбить"* (СлУМ, 1, 97) та інші.

На українських землях XVII ст. очевидним був стійкий авторитет латини, що підтверджувала діяльність Києво-Могилянського колегіуму, випускники якого "вільно розмовляли й писали латиною, виголошували орації, писали листи, вели каталоги бібліотек" [Хижняк, Маньківський 2003, 71]. Варто також зауважити, що поширенню латинської мови неабияк сприяла діяльність братських шкіл.

Безпосередні запозичення з латинської мови стосуються насамперед абстрактної лексики: *вictoryя* ж. (лат. *victoria*) перемога: *"котории... заледве з манастира и з шпиталѣ с такою victoryєю пречъ отошли"* (СлУМ, 4, 57), назви екзотичних дерев та рослин: *анакардъ* ч. (лат. *anacardium*) назва субтропічного дерева: *"anacardium, анака(р)дъ древо и(н)ди(й)ское"* (СлУМ, 1, 102), назви ссавців: *балѣна* ж. (лат. *balaena*) кит: *"balana, балѣна, рѣба"* (СлУМ, 2, 15), астрономічні поняття: *аспектъ* ч. (лат. *aspectus*) положення планети чи зірок відносно Сонця у час народження кого-небудь; погляд, певне розуміння чого-небудь: *"Вотъйте, бы мѣтъ фаворъ Зодіакѣ, В бѣѣдорочномъ бы сѡ тѣшишь з' знакѣ, Бы вѣдѣѣ его ходила аспекта: Каждая Планета"* (СлУМ, 1, 140).

Проникнення неологізмів в староукраїнську літературну мову було закономірним процесом в умовах полілінгвальності на території України XVII ст. Крім того, засвоєнню нових слів сприяло знання книжниками декількох мов, лексику яких вони активно використовували в різних барокових жанрах. Аналіз джерел XVII ст. підтверджує історичну особливість неологізації в добу бароко: процес запозичення на загальномовному рівні (безпосередні та опосередковані засвоєння нових слів із латини, а також із польської мови) розширював можливості творення індивідуально-авторської неології, що відображала барокову своєрідність автора.

В статье осуществлен комплексный анализ основных процессов неологизации в староукраинском литературном языке XVII в., обусловленных экстралингвальными факторами, детализируется барочная неология как одно из проявлений эстетизации слова.

Ключевые слова: староукраинский литературный язык XVII в., неологизм, неологизация, индивидуально-авторская неология, заимствования, барокко.

The complex analysis of the fundamental trends of neologization in the old-ukrainian literary language of XVII century, caused by extralinguistic factors was made in the article and also the baroque neology as manifestation of the word aesthetization was detailed.

Key words: the old-ukrainian literary language of XVII century, neologism, neologization, individual-author's neology, loanwords, baroque.

Список умовних скорочень назв джерел:

ІВ – Вишнєвський Іван. Твори / Іван Вишнєвський ; [пер. з книжної укр. мови В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.

СЛУМ – Словник української мови XVI ст. – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; Д. Гринчишин та ін. (відп. ред.). – Львів, 1994 – 2006. Вип. 1–13.

УЛ – Українська література XVII ст. / за ред. О. В. Мишанича. – К. : Наукова думка, 1987. – 596 с.

Література:

1. Дем'янюк А. А. Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст.: структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / А. А. Дем'янюк. – К., 2004. – 18 с.
2. Калетнік А. А. Неокласична неологія: лінгвістичний статус : [монографія] / А. А. Калетнік. – К., 2008. – 304 с.
3. Клименко Н. Ф. Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов / Н. Ф. Клименко // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових статей. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 388–394.
4. Ковальов В. П. Словотвір художніх неологізмів / В. П. Ковальов // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 6. – С. 25–29.
5. Колесникова Н. В. Лексичні неологізми в рекламі / Н. В. Колесникова // Вісник – Запоріжжя, 2002. – № 3. – С. 77–78.
6. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
7. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : [монографія] / О. І. Ніка. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 444 с.
8. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української літературної мови : підр. для студ. гуманіт. спец. / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк. – 392 с.
10. Русанівський В. М. Народження слова / В. М. Русанівський // Українське мовознавство. – 1974. – Вип. 2. – 93 с.
11. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 587 с.
13. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 184 с. : іл.
14. Чижевський Д. Український літературний барок : [нарис] / Д. Чижевський ; за ред. Л. Ушкалова. – Харків : Акта, 2003. – 460 с.